

Bohdan Wyżnikiewicz

Etyka w ekonomicznych badaniach naukowych

Annales. Etyka w życiu gospodarczym 11/2, 15-21

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Przy finansowaniu badań poprzez granty naukowe konflikty etyczne na ogół nie pojawiają się. Jest to przypadek grantów finansowanych przez państwo i mających niejednokrotnie charakter badań podstawowych. Tematykę i zakres badań określają jednostki ubiegające się o środki na badania. Wyjątek stanowią tak zwane badania zamawiane. Ministerstwa i urzędy mają bowiem prawo (przywilej) zgłaszania zapotrzebowania na środki na badania w Komitecie Badań Naukowych (KBN) a następnie zlecenia wykonania opracowania (na temat zawarty w zamówieniu) jednostce naukowej wyłonionej w drodze konkursu z zachowaniem ogólnych procedur.

Działający w ramach administracji rządowej Komitet Badań Naukowych ogłasza otwarte konkursy, do których mają prawo przystępować jednostki naukowe. Jednostki naukowe zgłaszają własne propozycje projektów badawczych, po czym, według procedur KBN, wyłaniany są zwycięzcy na podstawie systemu punktowego odzwierciedlającego opinie recenzentów.

System ten spotyka się z powszechną krytyką ze strony środowiska naukowego. Panuje opinia, że Komitet Badań Naukowych przejawia w procesie rozdysponowywania środków finansowych na badania naukowe cechy nadmiernie rozwiniętego korporacjonizmu. Obiekcje zgłaszane są najczęściej w sprawie bezstronności recenzentów, których opinie są decydujące w kwestii przydziału środków na finansowanie badań. Kwestia ta nie jest jednak przedmiotem tego opracowania.

Natura badań ekonomicznych prowadzonych w ramach grantów naukowych w gruncie rzeczy nie kreuje dylematów etycznych. Badania prowadzone są w ramach powszechnych konwencji i rygorów naukowych, stosuje się obowiązujący warsztat naukowy, a stosowane metody badawcze i rezultaty projektów podlegają środowiskowej ocenie merytorycznej.

Rzeczą naturalną są różnice w podejściu do problemów wynikające z istnienia różnych szkół ekonomicznego myślenia i zwolenników odmiennych teorii ekonomii. W ekonomicznych badaniach naukowych różnice takie na ogół nie stanowią problemu. Wręcz przeciwnie, ścieranie się poglądów jest pożądaną i oczekiwaną kolejną rzeczą prowadzącą do postępu w naukach ekonomicznych.

Stosunkowo krótki okres działania ośrodków zajmujących się badaniami ekonomicznymi, a także trudny do określenia zakres tej działalności powodują, że nie dopracowano się do tej pory dokumentu o charakterze „kodeksu dobrych praktyk”.

3. Ekspertyzy wykorzystujące warsztat ekonomicznych badań naukowych

W Polsce rozwija się dynamicznie rynek empirycznych badań ekonomicznych. Popyt na badania zgłaszany jest przez instytucje i organizacje, które dla różnych celów zamierzają wspierać się zamawianymi przez siebie ekspertyzami i rezultatami badań. Tematyka i zakres zamawianych badań ekonomicznych i ekspertyz są bardzo szerokie i stale się rozszerzają¹.

Instytucje i organizacje zamawiające na rynku ekonomiczne badania naukowe to:

- instytucje rządowe i samorządowe;
- stowarzyszenia przedsiębiorstw i izby gospodarcze;

¹ W rozważaniach pominięte zostaną badania realizowane na zlecenie Komisji Europejskiej, bądź finansowane ze środków unijnych.

- przedsiębiorstwa komercyjne i instytucje finansowe, w tym inwestorzy zagraniczni obecni w kraju lub wchodzący do Polski;
- organizacje międzynarodowe, w tym fundacje zagraniczne;
- media;
- agencje *public relations* (PR) na potrzeby budowy wizerunku swoich klientów;
- różne instytucje realizujące badania potrzebujące wsparcia eksperckiego w wyspecjalizowanych dziedzinach.

W Polsce powoli, ale skutecznie, tworzy się typ instytucji określanej na Zachodzie jako „think tank”. Termin ten nie jest bezpośrednio przetłumaczalny na język polski – najtrafniejszym określeniem, choć rzadko spotykanym, byłoby „centrum myśli”. Mianem „think tank” określa się niezależne ośrodki badawcze i naukowe, najczęściej fundacje, które stawiają sobie za cel dostarczanie strategicznych wizji i rozwiązań na użytek społeczny i instytucji publicznych. Ośrodki takie uzyskują niezależność materialną między innymi w drodze przyjmowania i realizowania badań na zlecenie.

Badania zamawiane na rynku usług badawczych, niezależnie od instytucji zamawiającej, obarczone są ryzykiem konfliktów i dylematów etycznych o różnym charakterze. Źródłem takiego ryzyka są przede wszystkim cele, którym mają służyć rezultaty badań i ekspertyz. Cele te można podzielić na cztery ogólne grupy:

- uzyskanie diagnozy, prognozy lub projekcji zjawisk bądź procesów;
- uzyskanie informacji wspierających proces podejmowania decyzji (np. ekspertyzy rekomendacyjne);
- uzyskanie opracowania eksperckiego wybiegającego poza kompetencje zamawiającego (np. opracowanie strategii działania, efekty makroekonomiczne pokazujące wielowariantowe skutki planowanych zmian legislacyjnych);
- lobbing wspierający pożądaną przez zamawiającego bieg wydarzeń legislacyjnych.

4. Pola konfliktów etycznych

Pole potencjalnego konfliktu etycznego jest zwykle związane z oczekiwaniami instytucji zamawiających i finansujących badania wobec wymowy i konkluzji badań. Oczekiwania te mogą prowadzić do deformacji wniosków z badań, czyli do formułowania ich w sposób nieobiektywny, za to spełniający oczekiwania zamawiającego. Sytuacja taka ma miejsce w przypadku ulegania przez realizatora badań naciskom ze strony zamawiającego.

Z punktu widzenia możliwości pojawienia się konfliktu etycznego można wyróżnić dwa podstawowe przypadki. Konflikty etyczne nie pojawiają się w przypadkach badań o charakterze poznawczym i zwykle przy ekspertyzach rekomendacyjnych. Zamawiający oczekują albo obiektywnej oceny rzeczywistości albo rekomendacji o charakterze strategii działania albo wskazówek i uzasadnień w sprawie działań operacyjnych.

Konflikt etyczny może pojawić się przy zamawianiu badań, których głównym przeznaczeniem jest wsparcie obrony zagrożonych interesów zamawiającego. Może to chodzić o lobbing w różnych kwestiach bądź o budowę lub poprawę wizerunku zamawiają-

cego. Zamawiany projekt może być też wykorzystywany jako oręż w ostrej walce konkurencyjnej².

Zamawiana ekspertyza może mieć na celu lobbowanie w kwestiach legislacyjnych, a także może być przeznaczona jako narzędzie obrony naruszania interesów gospodarczych zamawiającego w efekcie zmiany prawa.

W takich okolicznościach instytucja badawcza staje wobec bezwzględnej konieczności oceny etycznego wymiaru podejmowanego projektu. Projekty, których znaczenie społeczne jest ważne, powinny być bezwzględnie podejmowane, nawet jeżeli oznacza to *de facto* wspieranie przez instytucję badawczą procesu lobbingu.

Przypadek 1³. *Do Polski zamierzał wejść zagraniczny bank organizujący kasy budowlano-mieszkaniowe, proponując wprowadzenie w Polsce sprawdzonego w innych krajach systemu finansowania budownictwa mieszkaniowego ze wsparciem budżetu państwa. Przy tragicznej sytuacji w budownictwie mieszkaniowym władze polityczne blokują wprowadzenie proponowanego systemu. Ekspertyza zamówiona w niezależnym instytucie wskazuje na niewątpliwe korzystne społecznie efekty proponowanego systemu, który ostatecznie nie zostaje jednak wprowadzony. Istotniejsze od pozytywnej eksperckiej oceny okazały się uprzedzenia polityczne.*

W przypadkach kontrowersyjnych, takich jak opisany w powyższej ramce, o opracowaniu ekspertyzy powinno decydować przekonanie o słuszności podejmowanych kwestii i pożytku społecznym z uzyskanych rekomendacji. Obowiązującą podstawową zasadą jest dążenie do prezentacji obiektywnych ocen i opinii opartych na profesjonalnie przeprowadzonych symulacjach przy zastosowaniu modeli matematycznych i wariantowego systemu symulacji różnych scenariuszy.

Obrona interesu społecznego – jako wymowa badania ekonomicznego – przedstawiona jest także w poniższej ramce (przypadek 2.). Nieznajomość reguł gospodarki rynkowej prowadzi do forsowania rozwiązań legislacyjnych, które dla realizacji skądinąd słusznego celu mogą doprowadzić do niepowetowanych szkód nie tylko dla podmiotów gospodarczych, ale także w wymiarze społecznym.

Przypadek 2. *Ministerstwo Edukacji Naukowej rozpoczyna prace legislacyjne prowadzące do obniżenia o połowę ceny podręczników szkolnych (w pierwotnej wersji). Celem inicjatywy ministerialnej jest zwiększenie dostępności podręczników szkolnych dla dzieci z ubogich rodzin. Instytucja badawcza opracowująca ekspertyzę dla Izby Wydawców Edukacyjnych zwraca uwagę, że zamierzony cel można osiągnąć w inny sposób niż zakłócając działanie pozostającego w równowadze konkurencyjnego rynku podręczników szkolnych. Efektem inicjatywy ministerialnej może być obniżenie poziomu merytorycznego i trwałości fizycznej podręczników i w konsekwencji także poziomu nauczania. Doświadczenia międzynarodowe potwierdzają realizację takiego scenariusza.*

² W tym miejscu można przytoczyć anegdotyczne przykłady z innych dziedzin. Powszechnie znany jest „syndrom margaryny i masła”. Wytwórcy margaryny oczekują ekspertyz pokazujących przewagę zalet dietetycznych margaryny nad masłem. W przypadku wytwórców masła sytuacja jest odwrotna. Rozgłoszenie radiowe zamawiające ekspertyzy w firmach badania opinii publicznej oczekują uzyskania korzystnego dla siebie odsetka słuchalności ich rozgłoszeń.

³ Pięć przypadków opisanych w artykule stanowi stylizowane fakty z rzeczywistych sytuacji. Podane informacje nie pozwalają jednak na identyfikację organizacji, których dotyczą opisywane sytuacje.

W gospodarce istnieją sektory, które określa się mianem wrażliwych społecznie. Zaliczyć do nich można produkcję alkoholu, tytoniu i organizowanie hazardu, czyli działalności, z których pobiera się bardzo wysokie podatki specjalne (akcyza i podatek od gier i zakładów wzajemnych). Powstaje pytanie, czy jest etyczne wspieranie ekspertami przedsięwzięć z sektorów wrażliwych społecznie. Odpowiedź może być pozytywna przy zachowaniu dwóch podstawowych zasad.

Po pierwsze, ekspertyza musi mieć charakter czysto ekspercki, co oznacza, że musi być ograniczona do interpretacji faktów gospodarczych i przedstawienia obiektywnych konsekwencji działań legislacyjnych. Po drugie, nie może ona zawierać ocen wartościujących. Przykład powyższej sytuacji został opisany w poniższej ramce (przypadek 3).

***Przypadek 3.** Zleceniodawca (może nim być ministerstwo lub stowarzyszenie wytwórców papierosów) zamawia ekspertyzę pokazującą gospodarcze skutki podniesienia stawki podatku akcyzowego. Skutki oznaczają zmniejszenie popytu na papierosy w wyniku wzrostu ceny papierosów i w konsekwencji tego zwiększenie popytu na papierosy przemycane zza wschodniej granicy. Badanie tego typu oparte na obliczeniach odpowiednio skonstruowanego modelu ekonometrycznego daje szacunki zmian popytu i także skutków tych zmian dla wpływów do budżetu państwa.*

Trzeba mieć świadomość, że nawet moralnie naganne działalności sektorów wrażliwych są prawnie usankcjonowanymi działalnościami gospodarczymi. Tym samym obowiązkiem i odpowiedzialnością instytucji badawczych jest wskazywanie konsekwencji rozwiązań legislacyjnych, a zwłaszcza ewentualnych skutków społecznych zmian w legislacji. Niejednokrotnie sektory wrażliwe są zainteresowane przekazywaniem do wiadomości społeczeństwa rzetelnych informacji na swój temat.

Bezwzględnie odrzucane przez jednostki badawcze powinny być natomiast zamówienia ekspertów, w których zamawiający usiłuje narzucić realizatorom ekspertyzy *ex ante* własne tezy „do udowodnienia” oraz projekty budzące zastrzeżenia etyczne co do celu wykorzystania ekspertów, nawet jeżeli zamawiający nie formułuje żadnych tez. W poniższej ramce został opisany naganny przykład próby narzucenia wykonawcy przez zamawiającego ekspertów tez, które należałoby wykazać w ekspertyzie.

***Przypadek 4.** Dla inwestora zagranicznego zamierzającego wejść do Polski problemem są przepisy z zakresu ochrony środowiska. Zamawia ekspertyzę z postulatem wykazania, że „rozluźnienie” przepisów z zakresu ochrony środowiska przyczyni się do co najmniej jedynoprocentowego wzrostu produktu krajowego brutto w skali roku. Zlecenie nie dochodzi do skutku, gdyż jednostka badawcza odmawia przyjęcia zamówienia z narzuconą tezą.*

5. Inne zagrożenia etyczne badań ekonomicznych

Oprócz zagrożeń pod postacią bezpośredniej presji ze strony zleceniodawców, realizatorzy ekonomicznych badań naukowych mogą napotykać na zagrożenia etyczne innego rodzaju (presja pośrednia). Rezultaty badań mogą być deformowane (np. celowo może być łagodzona wymowa ekspertów) przez uzasadnioną lub nieuzasadnioną obawę przed „narażeniem” się ugrupowaniom politycznym aktualnie sprawującym władzę. Konsekwencją

formułowania przez niektóre ośrodki opinii „niepokornych” wobec władz może być pominięcie ich przez agendy rządowe przy oferowaniu badań do wykonania w przyszłości. Wy tłumaczeniem takich sytuacji może być brak dojrzałości (kruchość) rynku ekonomicznych badań naukowych.

Rzadkim, choć nie dającym się wykluczyć etycznie wątpliwym przypadkiem może być także zamiar satysfakcjonowania zleceniodawcy badań przez ośrodek badawczy, nawet bez występowania presji ze strony zleceniodawcy. Cel taki można osiągnąć w drodze manipulowania danymi statystycznymi, pomijania elementów negatywnych w ekspertyzie i eksponowania elementów pozytywnych. Intencją jest wówczas nadzieja na otrzymanie zleceń na wykonywanie badań w przyszłości.

Ośrodki realizujące badania ekonomiczne bywają niejednokrotnie zobowiązane umową do wspierania się badaniami ankietowymi lub też natura podejmowanych zadań wymaga przeprowadzenia takich badań. Obowiązuje wówczas zasada zachowywania bezwzględnej tajemnicy w sprawie personaliów ankietowanych osób i nazw przedsiębiorstw uczestniczących w badaniach ankietowych. Naruszenie tej zasady oznaczałoby natychmiastową utratę wiarygodności przez jednostkę badawczą.

***Przypadek 5.** Instytucja z sektora finansowego zleciła badanie przyczyn formułowania wobec niej krytycznych ocen a także niespełnienia przez nią zadań statutowych w zadowalającym stopniu. Elementem ekspertyzy było zbieranie opinii wśród pracowników banków komercyjnych. W trakcie odbioru raportu instytucja zlecająca zwróciła się z żądaniem dołączenia do raportu listy ankietowanych banków wraz z nazwiskami osób biorących udział w badaniu, grożąc niezapłaceniem faktury w przypadku odmowy udostępnienia takiej listy. Dopiero zamiar skierowania przez ośrodek badawczy sprawy do sądu o zapłatę za wykonaną usługę skłonił instytucję finansową do odstąpienia od swojego niedorzecznego żądania.*

Przypadek 5 pokazuje, jak ważnym elementem badań ekonomicznych jest zachowanie niezależności przez jednostki badawcze, wyrażające się między innymi odpornością na nieuzasadnione żądania.

Przyczyn nieuzasadnionych żądań ze strony zleceniodawców jest wiele. Często ma miejsce spojrzenie na gospodarkę pod kątem interesu sektora lub branży zalecającego badanie w oderwaniu od rzeczywistości. Niekiedy zlecający badania są w trudnej sytuacji, zawinionej przez nich lub niezawinionej, wobec czego z determinacją chwytają się wszelkich możliwych sposobów dla ratowania sytuacji. Wyjaśnieniem niektórych żądań może być także z gruntu błędne przekonanie, że opłacenie badania ekonomicznego daje im prawo do ingerowania w treść zamawianych raportów.

6. Podsumowanie

Instytucja badawcza staje wobec bezwzględnej konieczności oceny etycznego wymiaru podejmowanego badania ekonomicznego. Bezwzględnie powinny być podejmowane projekty, których rezultaty i płynące z nich rekomendacje mogą przynieść pożytek społeczny. W przypadkach kontrowersyjnych powinno decydować przekonanie w wymiarze etycznym o słuszności podejmowanych kwestii. We wszystkich przypadkach podstawową zasadą jest dążenie do przedstawiania obiektywnych ocen i opinii uzyskanych z profesjonalnie realizowanych opracowań.

Ethics in Economic Research

Summary

The paper summarizes the author's experience of conducting economic scientific research. Economic scientific research is understood as both an analysis of economic phenomena and research purchased on the market of research services. The former are not subject to ethical dilemmas. It is a professional approach backed by sound economic theory that is important.

The latter, regardless of who purchases research services, pose a risk of ethical dilemmas and conflicts of interest. The area of potential risk is connected to expectations of organizations purchasing research services. In most cases organizations are interested to receive objective assessments or recommendation necessary to take decisions.

Ethical conflict appears when the destination of research is lobbying or a company's image creation. The results of research may be used as an instrument of competition.

It is thus vital that a research organization should judge the ethical dimension of undertaken research tasks. Research projects being socially beneficial should be definitely undertaken. In controversial cases, the conviction of the rightfulness in the ethical dimension ought to be decisive. In all cases the principal rule should be aiming at achieving scientifically objective assessments and opinions.

Key words: *economic research, ethical dilemmas, social benefit, scientific objectivity, lobbying*

